

сковородіана
Дмитра Чижевського

У творчій спадщині одного з найвидатніших українських інтелектуалістів ХХ століття Дмитра Чижевського (1894–1977)^{1/} тема Сковороди посідає особливе місце. Не боячись пересадити, можна стверджувати, що в працях Чижевського з ділянки україністики вона перетворилася на справжній *магістральний* сюжет. Історико-літературні та історико-філософські розважання нашого вченого дуже часто снують саме довкруг феномена Сковороди. І це природно, зважаючи бодай на те, що Чижевський був схильний тлумачити Григорія Сковороду як *осереддя української інтелектуальної традиції*. “Сковорода, – казав він, обгрунтовуючи своє розуміння природи речей, – є останній представник українського духовного барока, з другого боку, він – український “передромантик”...”. Тим часом “бароко та романтика – саме ті періоди духовної історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток. Отож, Сковорода стоїть у центрі української духовної історії...”^{2/}. Цієї думки Чижевський дотримувався впродовж усіх п’яти десятиліть своєї творчої діяльності, власне, ще від часу появи перших студій, присвячених Сковороді. Бувши чітко сформульованою десь наприкінці 1920-х років^{3/}, вона складає підложжя й писаної по-німецькому книги «Сковорода: поет, мисленник, містик» – останньої праці Чижевського про Сковороду, оприлюдненої

1/ Про його життя та творчість див., зокрема: *Pritsak O., Ševčenko I. Dmytro Čyževs'kyj. In Memoriam (23 March 1894 – 18 April 1977) // Harvard Ukrainian Studies. — 1977. — Vol. I. — No. 3. — P. 379–406; Пузур Є. Дмитро Іванович Чижевський (До 60-тилітнього ювілею). — С. І., 1955.*

2/ *Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. — Варшава, 1934. — С. 179.*

3/ Див.: *Tschizewskij D. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der “dialektischen Methode”) // Der russische Gedanke. — 1929. — Hft. II. — S. 165.*

в Мюнхені 1974 року заходами Українського Наукового Інституту Гарвардського університету^{1/}.

Поважне місце Сковороди в історії вітчизняної інтелектуальної традиції, на думку Чижевського, зумовлене також тим, що саме з нього *розпочинається справжня історія української філософії*. “Самостійної творчості на ґрунті засвоєння західних ідей, — стверджував учений, либонь, навмисне загострюючи власну думку, — не помічаємо аж до Сковороди”. Уся попередня українська мисленнева традиція “є більше історією навчання філософії, аніж історією філософії”^{2/}.

Так чи так, але впродовж 1920–1940-х років Сковорода в царині україністики був для Дмитра Чижевського чимось на взір *causae finalis*. Саме під ту пору були написані й майже всі розвідки Чижевського про Сковороду (їхня переважна більшість друкувалася на сторінках чи не найліпшого

^{1/} Див.: *Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker*. — München, 1974. — Ця праця є німецькомовною версією книжки «Філософія Г. С. Сковороди» (Варшава, 1934). Чільні ідеї, висновки та мисленневі сюжети обох книжок — одні й ті самі. Тим часом «Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker» і за змістом, і за композицією, і за стилем викладу посутньо відрізняється від варшавської книжки. По-перше, тут з'явилося чимало нового матеріалу. Скажімо, Чижевський подає біографію Сковороди, значно рясніше цитує тексти німецьких містиків тощо. Натомість параграф, присвячений з'ясуванню місця та ролі Сковороди в українській традиції («Сковорода й Україна»), зникає. По-друге, неабияких змін зазнало структурування матеріалу. Приміром, 8-й параграф книги «Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker» («Дерево вічності та його тінь») поєднує сюжети одразу трьох параграфів варшавської книжки. По-третє, у німецькомовній версії відсутні таблиці емблем та символів, а також численні примітки (варшавська книжка має їх 948). Докладніше див. про це: *Мишанич О.* Григорій Сковорода у дослідженнях зарубіжних вчених-україністів // *Мишанич О.* На переломі: Літературознавчі статті й дослідження. — Київ, 2002. — С. 75–76.

^{2/} *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — Нью-Йорк, 1991. — С. 30.

тогочасного славістичного часопису «*Zeitschrift für slavische Philologie*»).

Увагу вченого привертали десятки питань, пов'язаних із життям та творчістю слобожанського перипатетика, починаючи від метафізичних засновків його науки, насвітлених щонайперше у спеціальних розділах книжок «Філософія на Україні (спроба історіографії)» (Прага, 1926), «Нариси з історії філософії на Україні» (Прага, 1931), у циклі статей «Сковородинські студії»^{1/} та у фундаментальній монографії «Філософія Г. С. Сковороди», оприлюдненій у Варшаві 1934 року як двадцять четвертий том праць Українського Наукового Інституту, і закінчуючи міркуваннями щодо закордонних мандрів Сковороди^{2/}, псевдо-сковородинських поезій^{3/}, сковородинської цитати з Теофраста в байці «Навоз і Алмаз»^{4/},

^{1/} Див.: Čyževskij D. Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1930. — Bd. VII. — S. 1–33; Čyževskij D. Skovoroda-Studien. II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1933. — Bd. X. — S. 47–60; Čyževskij D. Skovoroda-Studien. III. Skovorodas Bibel-Interpretation im Lichte der kirchenväterlichen und mystischen Tradition // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1935. — Bd. XII. — S. 53–78; Čyževskij D. Skovoroda-Studien. IV. Skovoroda und Valentin Weigel // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1935. — Bd. XII. — S. 308–332.

^{2/} Див.: Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Zu den ausländischen Wanderungen Skovorodas // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1942. — Bd. XVIII. — S. 52–53.

^{3/} Див.: Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Zu einem Skovoroda zugeschriebenen Gedicht // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1942. — Bd. XVIII. — S. 370–374; Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Zu einem Skovoroda zugeschriebenen Gedicht // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1947. — Bd. XIX. — S. 353.

^{4/} Див.: Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Theophrast // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — 1947. — Bd. XIX. — S. 352–353.

впливу Сковороди на Василя Капніста^{1/} й Василя Наріжного^{2/} тощо.

Окремі завваги щодо творчості Сковороди розсипані в численних розвідках Дмитра Чижевського на інші теми. Приміром, учений не забуває згадати Сковороду тоді, як мова заходить про місце західноєвропейської філософії у старожитній українській традиції^{3/} або про емблематичні образи на сцені українського барокового театру (коментуючи емблему слона в драмі «Ростовське дійство»^{4/}, Чижевський згадує про такий самий образ власноруч перемальований Сковородою, певно, з амстердамської збірки «*Emblemata et symbola selecta*»^{5/}). Навзагал, варто відзначити, що піонерські розвідки Чижевського з ділянки українського літературного бароко на значну міру були не чим іншим, як безпосереднім продовженням його студій над творчістю Григорія Сковороди^{6/}.

^{1/} Див.: *Čyževskij D. Literarische Lese Früchte. Zu den Einflüssen Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1936. — Bd. XIII. — S. 66–67; Čyževskij D. Literarische Lese Früchte. V. Kapnist und Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1937. — Bd. XIV. — S. 337–346.*

^{2/} Див.: *Čyževskij D. Literarische Lese Früchte. Skovoroda bei Naržnyj // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1941. — Bd. XVII. — S. 110–112.*

^{3/} Див.: *Čyževskij D. Die abendländische Philosophie in der alten Ukraine // Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — Berlin; Leipzig, 1927. — Bd. I. — S. 89.*

^{4/} Див.: *Резанов В. Драма українська. 1. Старовинний театр український. — Випуск четвертий. Шкільні драми різдвяного циклу. — Київ, 1927. — С. 150.*

^{5/} Див.: *Čyževskij D. Literarische Lese Früchte. Zur Emblematik im ukrainischen Drama des 17. Jahrhunderts // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1934. — Bd. XI. — S. 23–24.*

^{6/} Див.: *Мишанич О. Дмитро Чижевський як історик давньої української літератури // Мишанич О. Крізь віки: Літературно-критичні та історіографічні статті й дослідження. — Київ, 1996. — С. 230.*

Пильну увагу вченого до постаті великого українського поета й мисленника потверджують також його рецензії на численні публікації, присвячені Сковороді, які з'явилися під ту пору в Харкові, як-от, приміром, блискуча книжка академіка Дмитра Багалія «Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода» (1926), що її Віктор Петров одразу ж охрестив «енциклопедією сквородознавства»^{1/}, або трохи раніша синтеза академіка Миколи Сумцова «Історія української філософської думки»^{2/}, у Берліні, як-от монографія Домета Оляничина «Григорій Сковорода (1722–1794): український філософ XVIII століття та його духовно-культурне довкружжя»^{3/}, у Парижі^{4/}, ба навіть у Владикавказі^{5/}.

Перегодом, десь із кінця 1940-х років, Чижевський облишить ролю активного рецензента сквородіянина. На те було дві причини. З одного боку, від часу переїзду вченого до Америки (впродовж 1949–1956 років Чижевський обіймав професорську посаду в Гарвардському університеті) посутньо змінюються умовини його життя та творчості. З другого боку, сама академічна сквородіяна переживає під ту пору не найліпші часи — большевицький терор, нацистський ідеологіч-

1/ Див.: *Петров В.* До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Записки історично-філологічного відділу УАН / За ред. А. Кримського. — Київ, 1927. — Кн. XIII–XIV. — С. 30.

2/ Див.: *Сумцов М.* Історія української філософської думки // Бюлетень Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди. — Харків, 1926–1927. — № 2–3. — С. 51–74.

3/ Див.: *Oljančyn D.* Hryhorij Skovoroda (1722–1794): Der ukrainische Philosoph des XVIII. Jahrhunderts und seine geistig-kulturelle Umwelt. — Berlin; Königsberg, 1928.

4/ Див.: *Бобринської П.* Старчик Григорий Сковорода. Жизнь и учение. — Paris, 1929.

5/ Див.: *Скутский Б.* Социальная философия Г. Сковороды. — Владикавказ, 1930.

ний пресинг^{1/} та воєнне лихоліття обезкровили українську гуманістику. Звісно, Чижевський продовжує слідкувати за найпомітнішими науковими публікаціями на цю тему. Не дурно ж бо у своїй підсумковій книжці 1974 року «Сковорода: поет, мисленник, містик» він переконливо спростовує гадку видатного німецького славіста академіка Едварда Вінтера про Сковороду як про “типового представника Просвітництва”^{2/}, яку той спробував був обґрунтувати в навзагал дуже вартісній синтезі 1966 року «Frühaufklärung» (“Бароко, — стверджував Вінтер, — було для Сковороди лишень формою, тимчасом як зміст його творів пройнятий духом раннього Просвітництва”)^{3/}. Одначе не можна не запримітити й тієї обставини, що з п’яти десятків відомих нам розвідок Чижевського про Сковороду^{4/} впродовж 1950–1970-х років, коли вчений професорував у Гарварді та (від 1956 року) в Гайдельберзі, з’явилися, окрім згаданої книжки 1974 року, здається, лишень дві: одна — про впливи Сковороди на Миколу Гоголя (зокрема, цікава спроба кореляції гоголівських “мертвих душ” та “персонажів” псальми «Всякому городу нрав и пра-

^{1/} Див. про це: *Schaller Helmut W.* Ideologische Aspekte der deutschen Slawistik zwischen 1918 und 1948 // *Veda a ideológia v dejinách slavistiky. Materiály z konferencie Stará Lesná, september 1997* / Ed. T. Ivantýšynová. — Bratislava, 1998. — S. 104–114.

^{2/} Див.: *Tschizewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. — S. 228 (прим.).

^{3/} *Winter E.* Frühaufklärung: Der Kampf gegen den Konfessionalismus in Mittel- und Osteuropa und die deutsch-slawische Begegnung. — Berlin, 1966. — S. 346. Цієї думки Едвард Вінтер не відчурається й перегадом. Див.: *Winter E.* Der weise Kosak Grigory Skovoroda (1722–1794) // *Winter E.* Ketzerschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten. — Berlin, 1979. — S. 260.

^{4/} Див.: Два століття сковородіяни: бібліографічний довідник / Укладчі: Леонід Ушкалов, Сергій Вакуленко, Алла Євтушенко; загальний нагляд та наукова редакція Леоніда Ушкалова. — Харків, 2002.

ва») ^{1/}, а друга — про Сковороду й українську версифікацію ^{2/}. Щоправда, у тогочасних працях Чижевського на інші теми можемо подібати цілу низку глибоких *принагідних* спостережень щодо нашого мисленника. Приміром, у збірці прецікавих есеїв «Із двох світів. Причинки до історії слов'янозахідних літературних взаємин» (Гаага, 1956) Чижевський пробує витлумачити славетний сквородинський «Сон» ^{3/}, там-таки висловлює декілька міркувань про Сковороду в зв'язку зі слов'янськими рефлексами містики Якоба Беме ^{4/}, а в оприлюдненій того-таки 1956 року Українською Вільною Академією Наук у США фундаментальній «Історії української літератури (від початків до доби реалізму)» подає творчість Сковороди на широкому тлі української духовної традиції XI–XIX століть. Чого варте бодай напрохуд точно та експресивне окреслення місця Сковороди в історії нашого письменства: Сковорода — “...останній великий український письменник епохи бароко. Але з ним літературне бароко не дожеврило, а догоріло повним полум'ям до кінця та враз згасло” ^{5/}. Між іншим, перегадом у чималій розправі 1971 року «До питання про літературу бароко у слов'ян» Ско-

^{1/} Див.: *Tschyžewskij D. Skovoroda — Gogol' // Die Welt der Slaven. — Wiesbaden, 1968. — Jg. XIII. — Hft. 1. — S. 318–325.*

^{2/} Див.: *Tschyžewskij D. Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794) und die ukrainische Versdichtung // Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen. — Heidelberg, 1973. — Bd. 210. — S. 312–317.*

^{3/} Див.: *Čiževskij D. Die vertriebene Wahrheit // Čiževskij D. Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen. — 's-Gravenhage, 1956. — S. 119–121.*

^{4/} Див.: *Čiževskij D. Jakob Boehme in Russland // Čiževskij D. Aus zwei Welten. Beiträge zur Geschichte der slavisch-westlichen literarischen Beziehungen. — S. 203–204, 207, 210.*

^{5/} *Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — Тернопіль, 1994. — С. 244.*

ворода буде названий “останнім представником бароко” в цілій Європі^{1/}.

Ідейний бік сквородинських творів Чижевський розглядає здебільшого у своїх історико-філософських розвідках. Сам учений називав такі розгляди “інтерпретацією або краще “вищою інтерпретацією” твору”^{2/}. Засадничою універсалиєю, що дозволяла нашому гегельянцеві (Гегель був не лишень об’єктом пильної уваги Чижевського-філософа: його докторська дисертація мала назву «Hegel in Russland», а габлітаційна праця на доцента Українського Вільного Університету – «Гегель і французька революція», – але й справив неабиякий вплив на його світогляд, хоча за своїх учителів у філософії Чижевський уважав Едмунда Гуссерля, Карла Ясперса та Мартіна Гайдеггера) окреслити ество сквородинської методи осягнення Абсолютного, постає тут “антистетика”, потрактована як осереддя “діалектики”. Одна з ранніх синтетичних розвідок Чижевського про Сквороду має примітний підзаголовок «До історії “діалектичної методи”»^{3/}. Про “діалектику” Сквороди учений править також в іншій чималій за обсягом студії «Філософська метода Сквороди», оприлюдненій Науковим Товариством ім. Шев-

^{1/} Чижевский Д. К проблемам литературы барокко у славян // Literární barok. — Bratislava, 1971. — С. 43.

^{2/} Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — С. 27. — Щодо ества цього поняття Г. Грабович у просторій рецензії на «Історію...» Чижевського свого часу слушно завважив: “Коли... Чижевський говорить про “вищу інтерпретацію”, то йому, очевидно, йдеться про філософську та історичну “вищу критику”, що виникла у Німеччині наприкінці XVIII ст.” [Грабович Г. До історії української літератури // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — Київ, 1997. — С. 453 (прим.)].

^{3/} Див.: Tschizewskij D. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der “dialektischen Methode”) // Der russische Gedanke. — 1929. — Hft. II. — S. 163–176.

ченка в ювілейному збірнику на пошану академіка Кирила Студинського^{1/}.

Саме ця універсалія перебуває в підложжі історико-філософічних побудов Чижевського, що їх подибуємо також у книзі 1934 року «Фільософія Г. С. Сковороди». Властиво, *уся ця книга*, за словами самого автора, покликана була дати “щоближчу характеристику *антитетики* Сковороди в кожному пункті його світогляду [письмівка моя. — Л. У.]”^{2/}. “Антитетика..., — продовжує Чижевський, — не є щось незвичне в історії філософії. Античний платонізм, отці Церкви, що платонізують, містика середньовіччя та переважно німецька містика нових часів — це етапи розвитку антитетичного думання в історії світової філософії”^{3/}.

З огляду на це філософія Сковороди в працях Дмитра Чижевського неодмінно розглядається в одному й тому самому “далекому” контексті: *античний платонізм та новоплатонізм — патристика — середньовічна та новочасна (передовсім німецька) містика*. Скажімо, розважання Сковороди щодо Божих імен Чижевський корелює з наукою Платона, Філона, Климента Олександрійського, Орігена, Григорія Ниського, Івана Дамаскина та німецьких містиків^{4/}, а правлячи про сковородинську ідею “обоження” (Θέωσις), він сплітає таку мережу кореляцій: “Як Платон і платоніки (Філон, Плотін, Порфирій), як отці Церкви (Григорій, Іполіт, Климент, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Максим Исповідник), як німецькі містики, Сковорода бачить призна-

^{1/} Див.: *Чижевський Д.* Фільософічна метода Сковороди // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Т. ХСІХ. Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Праці фільологічні. — Львів, 1930. — Ч. 1. — С. 145–171.

^{2/} *Чижевський Д.* Фільософія Г. С. Сковороди. — С. 10.

^{3/} *Там само.* — С. 10–11.

^{4/} Див.: *Tschizewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. — S. 101–102.

чення людини в її обоженню”^{1/}. У цьому самому річищі учений розглядає й сквородинську біблійну герменевтику (philologia sacra). Його основна розвідка на цю тему має промовистий заголовок «Сковородинська інтерпретація Біблії у світлі святоотцівської та містичної традиції»^{2/}, а її підсумок полягає в тому, що сквородинські ноематика та гевристика поєднують патристичну («олександрійську») алегорезу Святого Письма з тими методиками тлумачення Біблії, що їх було практикувала новочасна німецька містика.

Називаючи Сквороду “запізненным платоніком кінця XVIII віку”^{3/}, Чижевський природно приділяє велику увагу зв’язкам нашого мисленика з платонівською традицією, зокнайперше з Філоном Олександрійським. Цьому питанню присвячена спеціальна розвідка «Сковородинська теорія пізнання та Філон»^{4/}. Тут Чижевський дійшов висновку, згідно з яким “теорія пізнання Сквороди є здебільшого та навзагал філонівською”^{5/}. Цей свій присуд, як і чимало інших міркувань щодо філософії Сквороди, висловлених ще в 1920–1930-х роках, Чижевський повторить майже без змін і в книзі 1974 року «Скворода: поет, мисленник, містик»^{6/}.

Чижевський прагнув віднайти також власне християнські джерела сквородинської “антитетики”. “Одного разу, – каже він, – Скворода, характеризуючи антиномічність

1/ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — С. 58.

2/ Див.: Čyževskij D. Skovoroda-Studien. III. Skovorodas Bibel-Interpretation im Lichte kirchenväterlichen und mystischen Tradition // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1935. — Bd. XII. — S. 53–78.

3/ Чижевський Д. Філософська метода Сквороди. — С. 146.

4/ Див.: Čyževskij D. Skovoroda-Studien. II. Skovorodas Erkenntnislehre und Philo // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1933. — Bd. X. — S. 47–60.

5/ Ibidem. — S. 56.

6/ Див.: Tschjževskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. — S. 153.

абсолютного буття, дав вказівку і на джерело, яке навіяло йому якщо не саму методу, то, принаймні, відповідний літературний стиль”^{1/}. Ідеться про корпус послань святого апостола Павла. Справді-бо, — продовжує Чижевський, — “єдиний з тих письменників, для яких антиномізм правив за постійний та методичний стилістичний засіб, був саме апостол Павел”^{2/}.

Особливо наполегливо Дмитро Чижевський підкреслює думку про те, що засадничу антитетику “видимої” та “невидимої” природ Сковорода відає за допомогою з роду антитетичних (властиво, апофатичних) термінів, якими Церква окреслює таїну поєднання Божого та людського ества у Христі — $\alpha\sigma\upsilon\chi\acute{\upsilon}\tau\omega\varsigma$, $\acute{\alpha}\tau\rho\acute{\epsilon}\lambda\tau\omega\varsigma$, $\acute{\alpha}\delta\iota\alpha\iota\rho\acute{\epsilon}\tau\omega\varsigma$, $\acute{\alpha}\chi\omega\rho\acute{\iota}\sigma\tau\omega\varsigma$ ^{3/}.

Одначе, поза сумнівом, найпильнішу увагу Чижевський приділяє темі “Сковорода й німецька містика”^{4/}. Не дурно ж бо саме в цій стратегії розгортається виклад матерій у книжці «Філософія Г. С. Сковороди». У передмові до студії вченої спеціально наголошував: “Ця духовна течія Заходу, близькість до якої Сковорода ми будемо констатувати в основних пунктах його світогляду, є т. з. “німецька містика” [письмівка моя. — Л. У.]”^{5/}. Під цим оглядом книга 1934 року, засновуючись на матеріалі кількох попередніх історико-філософських розвідок Чижевського (найперше «Г. С. Сковорода

1/ Чижевський Д. Філософічна метода Сковороди. — С. 154.

2/ Там само.

3/ Див.: *Tschizewskij D. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der “dialektischen Methode”)*. — S. 168; *Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди*. — С. 80–82; *Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker*. — S. 93–95.

4/ Див. про це: *Бетко І. Сковорода-містик в культурологічній концепції Д. Чижевського // Філософська і соціологічна думка*. — 1994. — № 5–6. — С. 37–46.

5/ *Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди*. — С. 3.

та німецька містика»^{1/}, а також «Сковорода й Ангел Сілезій»^{2/}), знайде продовження в його наступних студіях, зокрема у статті «Сковорода та Валентин Вайгель»^{3/}.

Відтак, поміж Сковородою та німецькою містикою (Майстер Екгарт, Гайнріх Сузо, Йоганн Тавлер, Валентин Вайгель, Якоб Беме, Ангел Сілезій та інші) Чижевський додає силу-силенну всіляких доктринальних збіжностей. Приміром, правлячи про сквородинський “аскетичний гедонізм”, Чижевський корелює його з містикою Ангела Сілезія^{4/}, а сквородинську науку про “серце” та себепізнання зближує з відповідними розважаннями Валентина Вайгеля^{5/}.

Говорячи про численні пункти збіжності поміж наукою Сковороди та західною інтелектуальною традицією, Чижевський не забуває відзначати й оригінальність нашого філософа, обумовлену його способом думання, що яскраво оприявнює питомі риси “психічного укладу українця”: “емоціоналізм”-“кордоцентричність”, *індивідуалізм* та *стремління до "свободи"* в різних розуміннях цього слова”, “*рухливість*”^{6/}. Скажімо, щодо сквородинської антропології Чижевський завважує таке: “Наука Сковороди про мікрокосмос у протилежність до відповідної науки ренесансу та

1/ Див.: *Чижевский Д. Г. С. Сковорода и немецкая мистика* // Научные труды Русского Народного Университета в Праге. — Прага, 1929. — Т. 2. — С. 283–301.

2/ Див.: *Čyževskij D. Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Sile-sius* // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1930. — Bd. VII. — S. 1–33.

3/ Див.: *Čyževskij D. Skovoroda-Studien. IV. Skovoroda und Valentin Weigel* // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1935. — Bd. XII. — S. 308–332.

4/ Див.: *Čyževskij D. Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Sile-sius.* — S. 24.

5/ Див.: *Čyževskij D. Skovoroda-Studien. IV. Skovoroda und Valentin Wei-gel.* — S. 322–323, 324.

6/ Див. про це: *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — С. 17.

барока на Заході забарвлена не натурфілософічно, але етично та релігійно”^{1/}.

За другу найповажнішу приміту способу думання Сковороди править для Чижевського *символізм*. Він був певен, що “символ грає центральну ролю у світогляді Сковороди”^{2/}. “Філософічний стиль Сковороди, — стверджував учений, — це своєрідний поворот філософічного думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення — до мислення в образах та через образи”^{3/}. Це дає підставу Чижевському називати “українського Сократа” Сковороду (узвичаєне окреслення нашого мисленника від початку ХІХ століття й до сьогодні) “українським досократиком”^{4/}, який, “одначе, посідає весь складний філософічний інструментар післясократівської філософії, але ставиться до цих складних апаратів до деякої міри як дитина, грається з ними й буде з них при їх допомозі не раціональні конструкції, а фантастичні символічні будови...”^{5/}. У справі, сказати б, “символізації” філософічного думання Сковороди, як гадає Чижевський, неабияк прислужилася “і символіка народної поезії, і символіка античного неоплатонізму, і символіка християнська, як отців Церкви, так і української полемічної та проповідної літератури ХVІ–ХVІІІ віків”^{6/}. Утім, учений особливо наголошує на двох останніх джерелах сквородинської символіки: патристиці й бароко. “Остаточно зрозуміти симво-

1/ Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. — С. 124.

2/ Чижевський Д. Деякі джерела символіки Сковороди. — Прага, 1931. — С. 3 (відбитка з: Праці Українського Високого Педагогічного Інституту ім. Михайла Драгоманова в Празі. Науковий збірник. — Т. ІІ).

3/ Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. — С. 26.

4/ Див., зокрема: *Tschizewskij D. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722–1794) (Zur Geschichte der "dialektischen Methode")*. — С. 164.

5/ Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. — С. 27.

6/ Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — С. 39.

ліку Сковороди, — стверджує він, — можна лише на ґрунті символіки отців Церкви та барока”^{1/}. Попри те, що першому з цих джерел Чижевський приділяє чимало місця в цілій низці власних робіт, основна увага вченого зосереджується все-таки на *символіці бароковій*.

Слід відзначити, що вже в 1930-і роки Чижевський став одним із кращих знавців європейського барокового емблематичного письменства, зокрема й української емблематичної поезії. Йй він присвячує, скажімо, спеціальні розвідки «Емблематична література в українських бібліотеках»^{2/}, «До української емблематичної поезії»^{3/}, а ще — чимало сторінок своїх блискучих нарисів «Український літературний барок»^{4/}. Третю частину цих нарисів Чижевський розпочинає тезою: “До центральних ідей барока належить ідея "символізму””^{5/}. Саме вона спричинилася до тієї небувалої популярності, що нею втішалася під добу бароко емблематична література.

Прикметно, що тільки-но почавши розмову про емблематичні збірники, які справили помітний вплив на українське письменство XVII–XVIII століть: «Electorum Symbolorum et

^{1/} *Чижевський Д.* Філософія Г. С. Сковороди. — С. 26. — Підсумковий розгляд сквородинської символіки Чижевський подав у книзі «Сковорода: поет, мисленник, містик». Див.: *Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker.* — S. 45–62.

^{2/} Див.: *Čyžewskij D.* Literarische Lesefrüchte. Emblematische Literatur in den ukrainischen Bibliotheken // *Zeitschrift für slavische Philologie.* — 1936. — Bd. XIII. — S. 51–54.

^{3/} Див.: *Čyžewskij D.* Literarische Lesefrüchte. Zur ukrainischen emblematischen Dichtung // *Zeitschrift für slavische Philologie.* — 1942. — Bd. XVIII. — S. 37–39.

^{4/} Див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина третя // *Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі.* — Прага, 1944. — Т. 5. — С. 78–119.

^{5/} *Там само.* — С. 78.

Parabolarum historicarum syntagmata» Косена, «Hieroglyphica, sive de sacris Aegyptiorum aliarumque gentium literis» Пієрія, «Silva allegoariarum totius sacrae scripturae» Лавретуса, «Zodiacus christianus» Дрекеліуса, «Amorum emblemata» Венуса, «Piae animae desideria versibus et symbolis» Гуго, «Maria Sol mysticus» Сандеуса тощо, — Чижевський одразу ж згадує Сковороду. «Сковорода, — зазначає він, — який користався емблематичною збіркою «Symbola et emblemata selecta» (Амстердам, 1705) [трохи далі Чижевський висловить здогад, що, крім цієї збірки, слобожанський філософ-містик, можливо, послуговувався також збірками Вена, Гуго та Сааведри^{1/}. — Л. У.], дає нам досить наочний опис емблематичних малюнків [ідеться про «піктури» з діалогу «Алфавит, или Букварь мира». — Л. У.]^{2/}. Власне кажучи, на думку Чижевського, Сковорода по праву «належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі нового часу»^{3/}.

Присвячені Сковороді *літературознавчі* розвідки Чижевського посутньо вирізняються на тлі нашої історико-літературної сковородіяни передовсім двома примітами, а саме — своїм структуралістським підложжям та ще намаганням бачити Сковороду (як і українське письменство навзагал) «у всеєвропейському культурному контексті»^{4/}.

Справді-бо, у ході розгляду творчості Сковороди-поета яскравий філософ-гегельянець Дмитро Чижевський перетворюється на не менш яскравого філолога-структураліста, пря-

1/ Див.: Чижевський Д. Український літературний барок. Нариси. Частина третя. — С. 83.

2/ Там само. — С. 79.

3/ Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. — С. 46. — Пор.: Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. — S. 61.

4/ Див. про це: Грабович Г. Сергій Єфремов як історик українського письменства // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. — С. 430.

муючи, як він сам казав, “шляхом формальної аналізи”^{1/}, себто рідкісним в українській гуманістиці (попередниками Чижевського Юрій Шевельов ладен був визнати хіба що Микола Зерова, Андрія Ніковського, Юрія Савченка та Агапія Шамрая^{2/}, котрі Сковороду спеціально не студіювали) шляхом “структуралістської” історії літератури”^{3/}.

Отож, власне літературознавчі розвідки Чижевського про Сковороду присвячуються, скажімо, питанням наголосу (на підставі сквородинської діакритики Чижевський стверджує, що письменник послуговувався українською системою наголосів^{4/}), джерелам сквородинських текстових запозичень (учений завважує, приміром, те, що фрагмент «Проч уступай, проч!», яким Сковорода завершує свій останній філософічний діалог «Потоп змін»^{5/}, є цитатою із гратуляційної поезії Теофана Прокоповича^{6/}), сквородинським римам, які посутньо відбігають від традицій класичної української барокової силабіки^{7/}, перекладацькій техніці Сковороди, зокрема його перекладам дев'ятої та сорок дев'ятої

1/ *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина перша // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1941. — Т. 3. — С. 45.

2/ Див.: *Шерех Ю.* На риштованнях історії літератури // *Шерех Ю.* Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. — Харків, 1998. — Т. I. — С. 362.

3/ *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина перша. — С. 51.

4/ Див.: *Čyževskij D.* Literarische Lesefrüchte. Zur Sprache Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1934. — Bd. XI. — S. 21–22.

5/ Див.: *Сковорода Г.* Повне зібрання творів: У 2 т. — Київ, 1973. — Т. 2. — С. 171.

6/ Див.: *Čyževskij D.* Literarische Lesefrüchte. Ein Zitat aus Prokopovyc bei Skovoroda // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1934. — Bd. XI. — S. 22.

7/ Див.: *Čyževskij D.* Literarische Lesefrüchte. Skovorodas Reime // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1937. — Bd. XIV. — S. 331–337.

оди першої книги од латиномовного французького поета Марка-Антуана де Мюре ^{1/}, чи окремих “поетичним формулам” Сковороди на взір “безконечний кінець та безпочатковий початок” (особливо цікавими під цим оглядом, як завважає Чижевський, є сквородинські тричленні антитетичні схеми, що їх можна подибати ще хіба тільки в Аврелія Августина) ^{2/}.

Питомо формальний характер цих розвідок Чижевського аж ніяк не заважає їм бути дуже промовистими в сенсі ідеологічному. Ці студії, скажімо, неспростовно засвідчують *українськість* Сковороди, себто його закориненість в українській традиції, а з другого боку, — його *всеевропейськість*, тобто природне перебування в усеевропейському культуровому часопросторі.

Своєрідним підсумком структуралістських спостережень Чижевського над текстами Сковороди є друга частина нарисів «Український літературний барок», оприлюднена в четвертому томі праць Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі 1942 року ^{3/}. Окрім бездоганного під філологічним оглядом видання збірки поезій Сковороди «Сад божественных пѣсней» ^{4/}, тут уміщено також три ґрунтовні розвідки: «До перекладів Сковороди», «Рештки підручника

^{1/} Див.: *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Skovorodas Übersetzungen aus Muretus // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1939. — Bd. XIV. — S. 342–343.*

^{2/} Див.: *Čyževskij D. Literarische Lesefrüchte. Zu einer dichterischen Formel Skovorodas // Zeitschrift für slavische Philologie. — 1941. — Bd. XVII. — S. 110.*

^{3/} Див.: *Чижевський Д. Український літературний барок. Нариси. Частина друга // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Прага, 1942. — Т. 4. — С. 145–210.*

^{4/} Див.: *Там само. — С. 190–210. — Також окрема відбитка: Сковорода Г. Сад божественных пѣсней, прозябший из зерн Священнаго Писанія / Издав проф. Дм. Чижевський. — Прага, 1941.*

поетики Сковороди» та «Сковорода, яко реформатор віршуння».

Слід підкреслити, що застосований Чижевським структуральний аналіз (нашому вченому неабияк імпонує "структуралізм", або "функціоналізм" Празького лінгвістичного гуртка, в роботі якого він брав активну участь, зокрема теоретична розправа Яна Мукаржовського «*Estetická funkce, norma a hodnota jako sociální fakty*» та студії Вашиці з історії чеської барокової поезії^{1/}) має виразну *діахронічну* стратегію. Приміром, докладно розглянувши сквородинські *ragodiae* *Horatianae*, Чижевський завважує, що, попри безперечну модернізацію оригіналу, переклад не набуває тут характеру травестії. Тим не менше, править далі Чижевський, "якісь лінії ведуть від перекладу Сковороди до травестій Котляревського та від "римського пророка Горатія" Сковороди до "Гараська" Гулака-Артемовського"^{2/}. Так само тлумачиться й учинена Сковородою "поетична реформа", чи то пак "революція", що її сенс ще від часів московського професора Івана Снегірьова (початок ХІХ століття) зазвичай було трактовано як перетворення силабіки на силабо-тоніку à la Тредьяковський та Ломоносов. Розглянувши цілий корпус поезій Сковороди, Чижевський висновує, що тут нема, властиво, нічого такого, що засвідчувало б причетність автора «Саду пісень» до силабо-тоніки^{3/}. З другого боку, "хоч він і багато має зв'язків з бароковою поетичною традицією, але в деяких пунктах він виступає як рішучий реформатор"^{4/}. До таких

1/ Див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина перша. — С. 50–51, 102.

2/ *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина друга. — С. 148.

3/ Див.: *Там само.* — С. 161.

4/ *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина перша. — С. 66.

“пунктів” належить і версифікаційна техніка. Сковорода, на думку Чижевського, досить далеко відходить від класичної української силабіки, по-перше, завдяки тому, що рясно заживає *чоловічі* та *неповні* рими^{1/}, а по-друге, завдяки неймовірній барвистості строфіки. Завершуючи свої міркування про місце «Саду пісень» Сковороди в історії розвитку форм української поезії, Чижевський уже на початку 1970-х років буде стверджувати: “Розмаїтість строфіки «Саду» (кожна поезія посідає власну строфічну форму) не має паралелей в українській силабічній поезії XVII–XVIII століть. Отож, «Сад боже-ственних пісень» можна розглядати як сад модерних поетичних форм”^{2/}.

Особливості форми творів Сковороди на розвоєвому тлі вітчизняної та всеєвропейської літературної традиції привертають увагу Чижевського також тоді, коли мова заходить про поетичні жанри (“гатунки”). Скажімо, стосовно сквородинських епіграм учений завважує таке: “... в нього вони без зовнішніх іграшок, коротенькі, майже прислів’я”^{3/}. Справжню вагу цього на позір геть скромного висновку можна збагнути лишень тоді, як згадати, що Чижевський був найліпшим знавцем старожитньої української епіграматичної поезії, автором вірцевих і чималих за обсягом студій «З історії української епіграми»^{4/} та «Майстер малих форм» (про епіграматичну поезію Івана Величковського)^{5/}, в яких подано структураліст-

1/ Див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина перша. — С. 162, 163. — Пор.: *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — С. 261.

2/ *Tschizewskij D.* Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. — S. 220.

3/ *Чижевський Д.* Історія української літератури (від початків до доби реалізму). — С. 257.

4/ Див.: *Чижевський Д.* Український літературний барок. Нариси. Частина перша. — С. 51–66.

5/ Див.: *Там само.* — С. 67–86.

ський опис текстів Джона Овена, Фрідріха Льюгау, Ангела Сілезія, Димитрія Туптала, Івана Величковського й того ж таки Сковороди, супроводжуваний згадками про десятки авторів та творів, од староримської доби до XX століття включно: Пліній, Квінтіліан, Авзоній, Скалігер, Стефан Беринда, «Діоптра», Климентій Зіновійв, харківський архимандрит Онуфрій, «ИЮіка ієрополітика», Гаврило Домецький, «Тріюдь Цвітна», «Бесіда чоловіка з Богом», «Книга житій святих» Туптала, Андреас Гріфіус, Йоганн Франке, Даніель Чепко, Квірінус Кульман, Лессінг, Гете, Шіллер, Гельдерлін, Кляйст, Шопенгауер, Котляревський, Шевченко, Пушкін, Велемір Хлебніков, Валерій Брюсов... З огляду на це епіграматична техніка Сковороди постає інтегральним складником історії вітчизняної та всеєвропейської поезії.

Отож, творчість Сковороди-поета Чижевський зазвичай розглядає спочайперше на широкому тлі історії українського письменства. Цей “близький” контекст чимало важить для вченого також тоді, коли йдеться про філософію Сковороди. Так, певно під впливом сумцовської настанови щодо шляхів студіювання феномена Сковороди, висловленої харківським інтелектуалістом на сторінках «Літературно-наукового вісника» в розвідці «Сковорода і Ерн» (1918)^{1/} та в трохи пізнішій «Історії української філософської думки» (“Щоб зрозуміти як слід Сковороду, його думки й почуття, треба пильно придивитись до культурного життя українського народу, до його старої школи і письменства”^{2/}), Чижевський раз по раз підкреслює тяглість вітчизняної культурної традиції. Зокрема, з приводу часом неабияк химерного контамінування у творах Сковороди питома християнських ідей із класичними поганськими образами він каже таке: “... Античність та її синтеза

^{1/} Див.: Сумцов М. Сковорода і Ерн // Літературно-науковий вісник. — 1918. — Т. LХІХ. — С. 41–49.

^{2/} Сумцов М. Історія української філософської думки. — С. 62.

або механічне змішування античних елементів із християнськими в'яже Сковороду з українським бароком: славнозвісне "Епікур – Христос" не буде нас дивувати після Галятовського з його порівнянням хреста та Нептунового тризуба, після «Діяріуша» Филиповича, що зве Діву Марію іменами поганських богинь, після українських духовних пісень...»^{1/}.

Дмитро Чижевський уже в 1930-і роки втішався за служеною славою “видатного дослідника духовного життя Східної Європи” та “великого знавця містики й містичної філософії Заходу й слов'янського Сходу”^{2/}. Окрім того, він і тоді, і перегадом був одним з найліпших знавців стилю бароко в європейській літературі (це красномовно засвідчує бодай високе поцінування його студій науковцями різних країн у гратуляційному збірникові «Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag», виданому в Мюнхені 1966 року^{3/}). Зрештою, Чижевський, без жодної пересади, є “найбільший і найоригінальніший дослідник спадщини Григорія Сковороди”^{4/}. Та візія Сковороди, що існує на сьогодні в західній гуманістиці, формувалася під вирішальним впливом студій

1/ Чижевський Д. Фільософія Г. С. Сковороди. — С. 175. — Див. також *Tschizewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker.* — S. 213. — Пор.: Сумцов М. Історія української філософської думки. — С. 65.

2/ *Arseniew N. von. Bilder aus dem russischen Geistesleben. I. Die mystische Philosophie Skovorodas // Kyrios. Vierteljahresschrift für Kirchen- und Geistesgeschichte Osteuropas / Hrsg. von H. Koch.* — Königsberg, Berlin, 1936. — Bd. I. — Hft. 1. — S. 4 (прим.).

3/ Див.: *Orbis scriptus. Dmitrij Tschizewskij zum 70. Geburtstag / Hrsg. von D. Gerhardt, W. Weintraub, H.-J. zum Winkel.* — München, 1966.

4/ Степаненко М. Григорій Сковорода і українське письменство останнього п'ятдесятиліття (Впливи і постать Григорія Савича Сковорода в пореволюційній українській літературі) // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* — Т. CLXXXVII. Доповіді ювілейного наукового конгресу для відзначення сторіччя НТШ. Філологічна секція. — Нью Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1976. — С. 138.

Дмитра Чижевського. Не дурно ж бо видана 1994 року Канадським Інститутом Українських Студій фундаментальна збірна праця «Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles»^{1/}, що є, напевно, кращою антологією сквородознавства кінця ХХ століття (тут уміщено блискучі розвідки Юрія Шевельова, Карен Блек, Богдана Рубчака, Джорджа Кляйна, Олександра Лаврова та інших^{2/}), присвячена пам'яті Дмитра Чижевського. Деякі тези, що їх уперше висунув та обґрунтував саме Чижевський, з часом перетворилися на, сказати б, “загальні місця” академічної сквородіяни. Це стосується, приміром, думки про те, що творчість Сковороди є, власне, “коментарем” до Святого Письма^{3/}, що вона посутньо пов'язана з містичною традицією^{4/}, а найвиразнішими ціхами сквородинського “барокового стилю” є *антитетичність* та *символізм*^{5/}.

1/ Див.: Hryhorij Savyč Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by Richard H. Marshall, Jr. and Thomas E. Bird. — Edmonton; Toronto, 1994.

2/ Огляд цієї книги див.: *Pylypiuk N.* In Search of Hryhorij Skovoroda: A Review Article // Journal of Ukrainian Studies. — 1997. — Vol. 22. — Nos. 1–2. — P. 125–143.

3/ Див.: *Чижевський Д.* Фільософія Г. С. Сковороди. — С. 189. — Пор.: *Łuzny R.* Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu oświecenia // Studia slavica in honorem viri doctissimi Olexa Horbatsch. Festgabe zum 65. Geburtstag / Hrsg. von G. Friedhof, P. Kosta und M. Schüttrumpf. — München, 1983. — Vol. 2. — S. 102.

4/ Див., скажимо: *Rupp J.* Der ukrainische Rousseau: Skovoroda und seine theologische Ansichten // Hryhorij Savyč Skovoroda (1722–1794). — München, 1975. — S. 26; *Scherer Stephen P.* Knowledge in an Eighteenth-Century Slavic Philosopher: the Views of H. S. Skovoroda // East European Quarterly. — 1983. — Vol. XVII. — No. 3. — P. 375.

5/ Див., зокрема: *Kaluzny A. E.* La philosophie du coeur de Grégoire Skovoroda / Préf. de V. Cauchy. — Montréal, 1983. — P. 33; *Erdmann-Pandžić E. von.* Bemerkungen zu Leben und Werk von H. S. Skovoroda // Zeitschrift für Slawistik. — 1990. — Bd. 35. — Hft 5. — S. 648.

* * *

Коли 1894 року в Харкові завдяки подвижницьким зусиллям Дмитра Багалія та заходам Харківського історико-філологічного товариства було видано твори Григорія Сковороди^{1/}, філософ немовбито воскрес у соту річницю власної смерті, — завдяки невтомній п'ятдесятилітній праці Дмитра Чижевського Сковорода не лишень здобув собі визнання як один з найглибших європейських мисленників доби бароко, але й бодай трохи привідкрив світові “незнану землю” старожитньої української інтелектуальної традиції.

Леонід Ушкалов

^{1/} Див.: Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год) (Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Т. VII). — Харьков, 1894.